

DÂRÜ'L-FÜNÛN'DA "HİLÂFİYYÂT"

Yrd. Doç. Dr. Ülker ÖKTEM**

Bu makalede inceleyeceğimiz konu, Dârü'l-fünûn'da "Hilâfiyyât", yani "Mukayeseli Hukuk İlmi"dir. Hilâfiyyât'ın Dârü'l-fünûn programına ne zaman alındığını, ne zaman programdan çıkartıldığını ve tekrar neden programa alınması gerektiği üzerinde ısrarla durulduğunu belirtmeden önce, Dârü'l-fünûn'un kısa bir tarihçesini vermek istiyoruz. Bu kısa tarihçeden sonra da Hilâfiyyât'ın kelime ve terim anlamları üzerinde duracak ve bir disiplin olarak Hilâfiyyât'ın gerek İslâm Dünyası'nda, gerekse çağımızda nasıl değerlendirildiğini göreceğiz ve bu suretle incelememizi tamamlamış olacağız.

Dârü'l-fünûn, bilindiği üzere, 19. yüzyılın son çeyreğine doğru kurulmuş bir Osmanlı yüksek öğretim müessesesidir. Medreselerin yüksek öğretim kurumu olarak fonksiyonlarını yitirmeye başlaması üzerine, Osmanlılar, medreselerin yanısıra, Batı'daki "Üniversite" ayarında bir yüksek öğretim müessesesi kurmak için birtakım teşebbüslerde bulunmuşlardır.

İlk Dârü'l-fünûn kurma teşebbüsü, 1846 yılında olmuştur. İlk Dârü'l-fünûn dersleri ise, 1862 (H.1279) yılında serbest dersler şeklinde başlamış ve bu dersler, 1864 (H. 1281) yılında Atik Ali Paşa Camii karşısında Nuri Efendi Konağında sürdürülmüştür. Bir müddet sonra, 1865'de bu konağın yanmasıyla birlikte Dârü'l-fünûn da kapatılmıştır.¹

* Bu makalenin bir özeti, 24-27 Ekim 1996 tarihleri arasında M.Ü. İlahiyat Fakültesi ile İ.Ü. Edebiyat Fakültesinin ortaklaşa düzenledikleri "Türkiye I. İslam Düşüncesi Sempozyumu"nda tebliğ olarak sunulmuştur.

** Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi.

1. Mehmet Ali Ayni, "Osmanlı Darü'l-Fünun'u", *Darü'l-fünun Edebiyat Fakültesi Mec. C.1, S.1, s.7'deki dipnot.*

İkinci teşebbüs, 1865'de olmuş, bina 1869 (H.1286)'da tamamlanabilmiş ve 1870'de Sadrazam Ali Paşa'nın da hazır bulunduğu bir törenle "Dârü'l-fünûn-ı Osmanî" açılmış, Hoca Tahsin Efendi de Dârü'l-fünûn müdürlüğüne tayin edilmiştir. 1869'da bir de "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" hazırlanmıştır. Bu nizamnameye göre "Dârü'l-fünûn-ı Osmanî"de "Hikmet ve Edebiyat", "İlm-i Hukuk" ile "Ulûm-u Riyaziye ve Tabiiye" şubeleri kurulmuştur. 1869 nizamnamesi tam mânâsıyla uygulanamadığı için ikinci teşebbüs de başarısız olmuş, hoca ve talebe azlığından dolayı, "Dârü'l-fünûn-ı Osmanî" iki yıl içinde, 1871 (H. 1288)'de kapanmıştır.²

Üçüncü teşebbüs 1873 (H.1290) yılında gerçekleştirilmiştir. "Dârü'l-fünûn-ı Sultani" denilen bu okul, 1878'de öğretime başlamış, 1881-1882'de ise öğretime son verilmiştir. "Dârü'l-fünûn-ı Sultani"nin kapatılmasından sonra yeni bir Dârü'l-fünûn açılmasına ihtiyaç duyulmuş ve bu yüzden tekrar teşebbüse geçilmiştir.³

Dördüncü teşebbüs II. Abdülhamit zamanında gerçekleştirilmiştir. II. Abdülhamit dönemi devlet adamlarından Said Paşa, 1882-1885 yılları arasında Maarif Nazırlığı yaptığı dönemde böyle bir teşebbüste bulunmuştur. 1900'de resmen açılan bu Dârü'l-fünûn'a "Dârü'l-fünûn-ı Şahâne" denmiştir. Bu Dârü'l-fünûn da "Ulûm-ı Âliye-i Dinîye", "Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye" ile "Edebiyat" olmak üzere üç şubeden oluşmuştur. Ayrıca daha önce II. Mahmut zamanında bir yüksek okul olarak açılmış olan Tıbbiye ile II. Abdülhamit zamanında açılmış olan Hukuk fakülteleri de bu Dârü'l-fünûn'un dördüncü ve beşinci şubeleri olarak kabul edilmiştir.⁴

1912'de Emrullah Efendi'nin gayretleriyle bir nizamname hazırlanmış ve ilk kez burada Dârü'l-fünûn'un özerkliği gündeme getirilerek tartışılmaya başlanmış ve yine ilk kez bu nizamnameyle, Dârü'l-fünûn'un "Ulûm-u Şer'iyye Şubesi"nin ders programında "İlm-i Hilâf" adıyla anılan bir derse yer verilmiştir. 1912'de yürürlüğe giren bu nizamname 1919'a kadar yürürlükte kalmıştır.⁵

2. Ekmeleddin İhsanoğlu, Darü'l-fünun Tarihçesine Giriş, İlk İki Teşebbüs, *Belle-ten*, C.54, S?209, s.713.

3. Ali Arslan, *Darü'l-fünün'dan Üniversite'ye*, s.40.

4. a.g.e., s.55.

5. a.g.e., s.56.

Şimdi bu ders programında **İlm-i Hilâf** adıyla anılan dersin, yani **Hilâfiyyât**'ın yerini görelim:

Dârü'l-fünûn Programında Hilâfiyyât'ın Yeri:

Bir disiplin olarak "Hilâfiyyât", yukarıda da bahsettiğimiz üzere, 'ilm-i Hilâf' adıyla Dârü'l-fünûn programında, "Ulûm-u Şer'iyye Şubesi"nin dersleri arasında yer almıştır. Emrullah Efendi'nin 1912'de kurmuş olduğu ve 'Ulûm-u Şer'iyye', 'Ulûm-u Hukukiye', 'Ulûm-u Edebiye', 'Ulûm-u Tıbbiye' ve 'Fünûn' olmak üzere beş şubeden ibaret olan Dârü'l-fünûn'un, "Ulûm-u Şer'iyye Şubesi"nde başlıca şu dersler okutulmuştur.⁶

1. Tefsir-i Şerif
2. Hadis-i Şerif
3. Ahlâk-ı Şer'iyye ve Tasavvuf
4. Usûl-i Fıkıh
5. Fıkıh
6. İlm-i Kelâm
7. Siyer-i Nebevî
8. Tarih-i Din-i İslâm
9. **İlm-i Hilâf**
10. Edebiyat-ı Arabiye
11. Hikmet-i Teşrî
12. Tarih-i İlm-i Fıkıh
13. Tarih-i İlm-i Kelâm
14. Arap Felsefesi
15. Felsefe ve Tarih-i Felsefe

Bu derslerden 'Tefsir', 'Hadis', 'Usûl-i Fıkıh', 'İlm-i Kelâm' ayda sekiz kez, 'Ahlâk-ı Şer'iyye ve Tasavvuf', 'Tarih-i Din-i İslâm', 'Edebiyat-ı Arabiye', 'Felsefe ve Felsefe Tarihi' ayda altı kez, **İlm-i Hilâf** ayda dört kez, diğerleri ayda iki kez verilmiştir.⁷

6. Mehmet Ali Ayni, *Dârü'l-fünun Tarihi*, s.35-36.

7. a.g.e., s.36.

‘**İlm-i Hilaf**’ dersini aynı adı taşıyan eseri de bulunan İzmirli İsmail Hakkı vermiştir.⁸

Emrullah Efendi’nin Dârû’l-fünûn’unda, “Şer’î İlimler Şubesi”nde okutulan dersler şu gruplara ayrılmıştır:

1. Tefsir ve Hadis Grubu: (Umumî Tefsir, Tatbikî Tefsir, Hadîs ve Usûl-i Hadîs).
2. Kelâm Grubu: (İlm-i Kelâm, Tarih-i İlm-i Kelâm, Tasavvuf).
3. Fıkıh Grubu: (Usûl-i Fıkıh, **İlm-i Hilâf**, Tarih-i İlm-i Fıkıh, Hikmet-i Teşrî).
4. Felsefe Grubu: (İlmü’n Nefs = Psikoloji, İlm-i Mantık ve Ahlâk, Felsefe-i Ula = İlk Felsefe, Tarih-i Felsefe, Terbiye, Arap Felsefesi).⁹
5. Ahlâk-ı Şer’iyye: (İlm-i Ahlâk-ı Şer’iyye, Siyer-i Nebevî, Tarih-i Din-i İslâm, Tarih-i Edyan).

Görüldüğü üzere, **İlm-i Hilâf**, bu ders gruplarından fıkıh grubu içerisinde yer almıştır. Ulûm-u Şer’iyye Şubesi’nde okutulan dersler, imtihan itibarıyla da şu şekilde gruplandırılmıştır:

1. Tefsir ve Hadis-i Şerif
2. İlm-i Kelâm, Tarih-i İlm-i Kelâm
3. İlm-i Ahlâk-ı Şer’iyye, Siyer-i Nebevî, Tarih-i Din-i İslâm, Tarih-i Edyan.
4. Usûl-i Fıkıh, **İlm-i Hilâf**.
5. Fıkıh, Tarih-i Fıkıh, Hikmet-i Teşrî.
6. Felsefe, Tarih-i Felsefe, Arap Felsefesi.¹⁰

8. Bunu, İzmirli’nin “*İlm-i Hilâf*”daki sözlerinden anlıyoruz. (Bk.İzmirli, *İlm-i Hilâf*, s.21).

9. Nizamnamenin onaltıncı maddesi uyarınca, felsefe grubundaki bu dersler, Darü’l-fünun’un “Ulum-u Edebiye Şubesi”nde de okutulmuştur. (Bk. Mehmet Ali Ayni, *Darü’l-fünun Tarihi*, s.42.)

10. Mehmet Ali Ayni, *Darü’l-fünun Tarihi*, s.43.

Buradan da anlaşıldığı üzere, **İlm-i Hilâf** dersinin sınavları da gerek lisans gerekse doktora düzeyinde olsun, hep usûl-i fıkıhla birlikte yapılmıştır.¹¹

İzmirli İsmail Hakkı, 1914 (H. 1330) yılında yayınlanmış olan *İlm-i Hilâf* adlı eserinde, İlm-i Hilâf'ın Dârü'l-fünûn programına konulması hakkında şunları söylemiştir:

"Memleketimizde, asırlarca eseri, izi kalmamış olan yüce 'İlm-i Hilâf, bu defa bendenizin aracılığıyla Dârü'l-fünûn'un "Ulûm-u Şer'iyye Fakültesi Programı'na konulmuş ve yeniden canlandırılmaya teşebbüs edilmiştir. Allahın yardımıyla, bu seneden itibaren Dârü'l-fünûn'umuzda ilk defa olarak sür'atle okutulmaya başlanacaktır."¹²

İzmirli'nin '**İlm-i Hilaf**' a ilişkin aynı adı taşıyan eserinin yanısıra, Dârülfünûn'da vermiş olduğu '**İlm-i Hilaf**' dersinin ders notları da vardır. Bunlar '**Fıkıh-Hilafıyyât**' genel başlığı altında, Eşref Edip tarafından, **Sebilü'r-Reşad** dergisinde, makaleler halinde yayınlanmıştır.¹³

1914-1915 öğretim yılında Dârü'l-fünûn'a bağlı olan "Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi" lağvedilerek bu şubenin öğrencileri "Darü'l-Hilâfeti'l-Âliye" adıyla reforme edilen medreselerin yüksek kısmına devredilmiştir.¹⁴

Böylece İlm-i Hilâf dersinin de iki üç sene sonunda Dârü'l-fünûn programından çıkarıldığı ve bir daha hiç bir ders programında İlm-i Hilâf'a yer verilmediği görülmektedir.

1919'da yeni bir nizamname hazırlanmış, bu nizamnameyle ilk kez, Dârü'l-fünûn, ilmi özerkliğe kavuşturulmuştur. Ama aynı za-

11. a.g.e., aynı yer; Münir Koştaş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.31, s.3.

12. İzmirli İsmail Hakkı, "*İlm-i Hilaf*", s.21.

13. *Sebilü'r-Reşad*, C.14, S.347, s.68-70; C.14, S.348, s.76-77; C.14, S.350, s.90-93; C.14, S.351, s.100-102; C.12, S.295, s.150-154.

14. Ali Arslan, *Darü'l-fünun'dan Üniversite'ye*, s.64; Bu hususta Mehmet Ali Ayni şunları söylemektedir: "18 Eylül 1330 tarihinde bir 'İslah-ı Medaris Nizamnamesi' yapılmış ve ona göre Selimiye Camii civarında Şeyhü'l-İslam Ali Hemmet, Hayrullah Efendi merhum tarafından mükemmel bir surette "Abdülhamid Evvel" adına inşa edilen medrese, "Medresetü'l-Mütehassısın" adıyla açılmıştı. Bunun üzerine "Ulum-ı Şer'iyye" Şubesi'nin Darü'l-fünun dahilinde kalmasına lüzum kalmadığı anlaşılmış ve bu şube ilga olunmuştur." (Bk. Mehmet Ali Ayni, *Darü'l-fünun Tarihi*, s.48.)

manda, bu nizamnameyle Dârü'l-fünûn'un Hukuk, Tıp, Edebiyat ve Fünûn şubelerinden oluşmuş ilmî bir müessese olduğu belirtilerek, 1914-15'de gerçekleştirilen "Ulûm-u Şer'iyye Şubesi"nin Dârü'l-fünûn'dan çıkarılması olayı âdeta onaylanmış ve ilân edilmiştir.¹⁵

3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereğince yüksek seviyeden din bilgini yetiştirmek üzere Dârü'l-fünûn'da yeniden bir İlâhiyât fakültesi açılması kararlaştırılmıştır. 1924'de alınan bu kararla Dârü'l-fünûn'da İlâhiyât Fakültesine yer verilmiş ve bu suretle Dârü'l-fünûn'daki fakülte sayısı yine beşe çıkmıştır.¹⁶

Cumhuriyetin ilânından sonra, 1924'te kurulmuş olan bu yeni İlâhiyât Fakültesinin ders programında İlm-i Hilâf'a yer verilmiştir. Fakat Yahya Afif adlı bir kimse, 1924 (H. 1340) yılında **Sebilü'r-Reşad** Dergisinde çıkan '**İlâhiyât Fakültesi**' başlıklı yazısında, bu fakültede -ki o buna İslâm Dârü'l-fünûn'u derokutulması kabul edilen derslerle, okutulması gereken dersler hakkında şunları söylemiştir:

"Ulûm-u diniye mütehasısları yetiştirmek için okutulması kabul olunan dersler şunlardan ibarettir:

1. Tefsir ve Tefsir Tarihi
2. Hadis ve Hadîs Tarihi
3. Fıkıh Tarihi
4. Kelâm Tarihi
5. Metafizik
6. Tasavvuf Tarihi
7. Tarih-i Edyân (Dinler Tarihi)
8. İçtimâiyat (Sosyoloji)
9. Ruhîyât (Psikoloji)
10. Ahlâk
11. Tarih-i Felsefe (Felsefe Tarihi)
12. Türk Tarih-i Dinîsi (Türk Din Tarihi)
13. Din-i İslâm Tarihi (İslam Dini Tarihi)
14. İçtimâî Ruhîyât (Sosyal Psikoloji)

15. Mehmet Ali Ayni, *Dârü'l-fünun Tarihi*, s.52-53

16. a.g.e., s.58; Ali Arslan, *Dârü'l-fünun'dan Üniversite'ye*, s.86.

'Tefsir Tarihi', 'Hadis Tarihi', 'Fıkıh Tarihi', 'Kelâm Tarihi', 'Tasavvuf Tarihi' gibi dersler bir din âlimi için kıymetli bilgi kaynaklarıdır. Fakat bunlar dinî ilimlerin esasları ve zarurî olarak bilinmesi lazım gelen hususları arasında değildir. Bunların da elbette dinî açıdan esas ve zarurî olan derslerle birlikte okunması ve okutulması lazımdır. Fakat buna zaman ve program müsaade etmez. Bu durumda sadece esas ve zarurî olan derslerle yetinilmelidir. 'Tefsir' ve 'Hadîs' dersleri şüphesiz, İslâmî ilimlerin esasıdır. Fakat İslâmî ilimler adına sadece 'Tefsir' ve 'Hadîs' okutmakla, İslâmî ilimlerden hiçbir ders okutmamak arasında hiç fark yoktur. 'Kur'ân' ve 'Hadîs'in tefsirlerinden önce, bizzat 'Kur'ân' ve 'Hadîs'in mahiyetlerine dair kısa bir bilgi vermek lazımdır. Dolayısıyla, 'Kelâm' ve 'Fıkıh' dersleri okunmadıkça, 'Tefsir' ve 'Hadîs' derslerinden edinilecek yarar çok azdır. Şu halde 'İlm-i Kelâm' ve 'İlm-i Fıkıh' derslerinin mutlaka programa dahil edilmesi lazımdır. Programa yalnız 'İlm-i Kelâm'ın ve 'İlm-i Fıkıh'ın ilâvesi de maksadı temin etmeye yetmez. 'İlm-i Usûl-i Fıkıh'ın da ilâvesi şarttır. Çünkü, beşerî ilim ve fenlerde 'İlm-i Usûl-i Fıkıh' derecesinde muntazam esaslara, sarsılmaz temellere dayanan hiçbir ilim ve fen yoktur. 'İlm-i Usûl-i Fıkıh', aynı zamanda felsefenin en yüksek bir tabakasıdır.

Böylece, 'Kelâm', 'Fıkıh' ve 'Usûl-i Fıkıh' derslerinin yeni kurulacak olan İlâhiyât Fakültesinin ders programında yer alması gereken derslerden olduğunu belirttikten ve 'Usûl-i Fıkıh' ile 'Felsefe' arasında bir münasebet bulunduğuna işaret ettikten sonra Yahya Afif bu konudaki sözlerini şöyle sürdürmüştür:

"Başlangıçtan buraya kadar ilâvelerine lüzum görülen ilimler, orta derecede din âlimleri yetiştirmeyi hedefleyen bir İlâhiyât Fakültesinin tedrisat programında yer alması gerekenlerdir. Hiç olmazsa, müslüman olmayan müsteşrikler, yani Doğu Kültürü araştırmacıları seviyesinde, İslâmî ilimler alanında uzmanlar yetiştirmek amacını güden bir İlâhiyât Fakültesinin ders programına ilâveleri lazım gelen birkaç ilim ve fen daha vardır: "**Hilâfiyyât-ı Fıkhiyye**", "Hikmet-i Teşrî", "Tasavvuf" ve "Mukayese-i Edyân". Bir İslâm Dârü'l-fünûn'unda okunması lazım gelen ulûm-u mühimmenin biri de "**Hilâfiyyât-ı Fıkhiyye İlmî**"dir. "**Hilâfiyyât-ı Fıkhiyye**", muamelatımızla ilgili olduğu için fazlasıyla önem taşır. 'Usûl-i Fıkıh'tan sonra fikrî muhakemeye alıştıracak, "Ulûm-u İslâmî" filozofları yetişmesi-

ne hizmet edecek, hakikati araştırma yollarını gösterecek olan ilim, “**Hilâfiyyât-ı Fıkhiyye**” dir. Bu iki ilim, “Usûl-i Fıkıh ve “**Hilâfiyyât-ı Fıkhiyye**” birbirinin denetçisidir. “Hilâfiyyât-ı Fıkhiyye”, “Hikmet-i Teşri”, “Tasavvuf” ve Mukayeseli Edyân” dersleri okunup okutulmadıkça İlâhiyât Fakültesinin dinî ilimler nâmına hiçbir faydası görülmeyecek ve daima sadece bir mâlî külfet halinde kalacaktır.”¹⁷

Şimdi, 1912-1914 yılları arasında Dârü'l-fünun'da okutulmuş olan ve önemine binaen 1924'de de okutulması gerektiği hararetle belirtilen “**Hilâfiyyât**”ın kelime ve terim anlamlarını incelemeye geçebiliriz.

Hilâfiyyât'ın Kelime Anlamı:

Hilâfiyyât, anlaşmazlık, zıtlık, ihtilaf, nizâ ve husûmet, üzerinde bilginlerin ve kanun adamlarının anlaşamadıkları noktalar demektir.¹⁸

Terim Olarak Hilâfiyyât:

Terim olarak Hilâfiyyât, “Mukayeseli Hukuk İlmi”¹⁹ anlamında kullanılmıştır. Bu terim bazı kitaplara ad olarak da verilmiştir. Örneğin, onuncu yüzyıl Arap müellifi, muhaddisi ve şafii fakihlerinden biri olan Beyhâkî (994-1066)nin İmam Şafii ile İmam Ebû Hanife arasındaki anlaşmazlık meselelerini manzum olarak kaleme aldığı eseri “*Hilâfiyyât*” adını taşır. Yine, bir onsekizinci yüzyıl Osmanlı mütefekkeri ve eski Selanik kadısı olan Mestcizade'nin²⁰, doktora tezi olarak alıp incelediğimiz, filozoflarla kelâmcılar,

17. Yahya Afif, “İlâhiyat Fakültesi”, *Sebilü'r-Reşad Dergisi*, C.24, S.600, s.17-20; C.24, S.601, s.40-43, yıl: 1340.

18. Bk. *al-Muncid*, s.189, Beyrut, 1937; Ruhi Baalbeki, *al-Mawrid (A Modern Written Arabic Dictionary)*, s.518, Beyrut, 1990; Hans Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, s.258, Beyrut, 1960; Kazimirski, *Dictionnaire Arabe-Français*, C.1, S.621, Paris, 1860; Dozy, *Suplement Aux Dictionnaires Arabes*, C.1, s.397, Paris, 1927; Ş.Sami, *Kamus-ı Türki*, s.585, İstanbul, 1317.

19. Ö. Nasuhi Bilmen, *Hukuk-u İslamiyye ve İstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, s.335.

20. Mestcizade Abdullah b.Osman b.Musa hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Sadece, onun eski Selanik kadısı olduğunu, İstanbul'da 1735 (H.1148) yılında vefat ettiğini biliyoruz. “Osmanlı Müellifleri”nden öğrendiğimize göre, “*Hilafiyar*” adlı eserinden başka, “*Kitabu'l Miyar li ma fi Tefsiri'l Kadı min el-Ahbar*”, Yunus Suresine kadar “*Haşiye ala'l Beydavi*”, Mantık'tan “*Hüssam Kati Haşiyesi*”, “*Muhyiddin Talşi'ye Haşiye*”, “*Alaka Şerhi*”, “*Risale fi Redd-i Kıdem-i Alem*”, “*İhtilaf ma beyne Seyyid-i Şerif ve Sadeddin*” adlı eserleri ve bir de “*Tehafüt*” adını taşıyan risalesi vardır. Bu eserlerinden sadece “*İhtilaf*” basılmıştır. Biz Mestcizade'nin “*Tehafüt*” adındaki risalesine, gerek Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, İsmail Saip yazmalar katalogunda gerekse İstanbul ve Bursa

Eş'arîlerle Mutezile ve Eş'arîlerle Maturîdîler arasındaki anlaşmazlıkları konu alan eserinin adı da "*Hilâfiyyât*"tır.²¹

'Hilâfiyyât' terimi bazı kitaplarda 'İlm-i Hilâf-u Cedel' (Münakaşa Yollarını Öğreten İlim) olarak geçmektedir.

Bazı kitaplarda ise 'Hilâfiyyât' terimi yerine 'İlm-i Hilâf' terimi kullanılmıştır. Hatta 'İlm-i Hilâf' terimi, tıpkı "*Hilâfiyyât*" terimi gibi, anlaşmazlıklar konusunda yazılmış kitaplara ad bile olmuştur. Örneğin, İzmirli İsmail Hakkı, fıkıh okulları arasındaki anlaşmazlıkları ihtiva eden eserine, yukarıda da belirttiğimiz üzere, "*İlm-i Hilâf*" adını vermiştir.

Bir Disiplin Olarak 'Hilâfiyyât':

14.yy'da İbn-i Haldun²², "*Hilâfiyyât*"tan "*Hilâfiyyât İlmi*" diye bahsetmiş ve bunu naklî ilimlerden Üsûl-i Fıkhın bir dalı saymıştır. Şöyle ki:

"... Hilâfiyyât İlimine gelince, bil ki yukarıda andığımız şer'î delillerden yararlanılarak tedvîn edilmiş olan fıkıh ilminde müctehidler arasında birçok anlaşmazlık çıkmıştır. Bu anlaşmazlıkların ortaya çıkışı müctehidlerin görüş, fikir ve kavrayışlarının birbirinden farklı oluşundan ileri gelmiştir. Kavrayış farkının bir sonucu olarak, dört mezhebin bilginleri arasında münazara ve münakaşalar cereyan etmiştir. Bu münakaşalar sırasında dört imamın delillerinin ve anlaşmazlıklarının kaynakları ve içtihadlarının mevkileri açıklanmıştır. İşte bu anlaşmazlık ve münakaşalar "*Hilâfiyyât İlmi*" diye anılmıştır. Bu ilim, bahis ve istidlâlde maharet ve meleke kazanmak için son derece yararlıdır. Hanefî ve Şafîî mezhebi bilginlerinin bu konuda

yazma kütüphanelerinde yaptığımız araştırmalar sırasında rastlamadık. Fakat, biz onun "*Nahv-i Arabî*" ve "*Mantık*" adlı iki eserinin varlığını daha tesbit ettik. Ayrıca onun, İbn-i Rüş'tün "*Menahicu'l Edille*" adlı eserine bir haşiye yazmış olduğunu da Sayın Prof. Dr. Bekir Karlığa'dan öğrenmiş bulunuyoruz. Mestcizade'nin henüz elimize geçmemiş olan bu haşiyesi üzerinde yakın gelecekte çalışmayı umuyoruz.

21. Mestcizade'nin eserinin tam adı şudur "*al-Hilafîyyat bayna al-Hukama ma'a al-Mutakallimin va al-Hilafîyyat bayna al-Mutazıla ma'a al-Aşaira va al-Hilafîyyat bayna al-Aşaira ma'a al-Maturidiyya*".

22. İbn-i Haldun, ilimleri "ulum-u nakli" ve "ulum-u felsefi" olmak üzere iki grubta tasnif etmiş, *Hilafîyyat*'ı da nakli ilimlerin "Tefsir", "Hadis", "Karaat", "Cedel", "Fıkıh", "Feraiz", "Kelam", "Tasavvuf", "Rüya Tefsiri" ve "Lisan"ın arasında saymıştır. "Mantık", "Fizik", "Tıp", "Sihir", "Tılsım", "Kimya", "Metafizik", "Matematik", "Aritmetik", "Geometri", "Müzik", "Cebir", "Muamele", "Mesaha", "Menazır", "Hey'et" ve "Küre Geometrisi"ni ise, "ulum-u felsefi" içerisinde zikretmiştir. (Bk. İbn-i Haldun, *Mukaddime*, C.II. s.566.)

keleme almış oldukları eserlerin sayısı, Malikî mezhebi mensuplarınıninkine oranla daha çoktur. Çünkü Hanefi mezhebine göre, fer'î, yani asılla ilgili olmayan, ikinci dereceden meseleler kıyas yoluyla halledildiği için, onlar, mübahase ve münakaşada maharet sahibi olmuşlardır. Malikîler ise hadîs ve haberlere dayanırlar. Bu yüzden onlar, mübahase ve münakaşacı değildirler. Üstelik Malikî mezhebine mensup olanların çoğu, Batı ahalisinden olup, bunlar göçebe kültürünün etkisinde kalmışlardır. Gazâlî bu ilme dair "el-Me'haz", Ebu Zeyd ed-Debusî "el-Talika", Malikî mezhebi üstadlarından İbn Uyûn "el-Edille" ve İbn Sa'ati "el-Muhtasâr" adlı eserleri kaleme almışlardır."²³

16.yy'da Taşköprülüzade Ahmet²⁴ ise bu konuda şunları söylemiştir:

"Bu ilim, İmam Hanife ile İmam Şafii gibi –Allah onlardan razı olsun– belli başlı mezheblerin kurucuları arasında vuku bulmuş olan bir cedeldir. Bununla ilm-i cedel arasındaki fark, âdeta madde ile suret arasındaki fark gibidir. Zira cedel²⁵, hilâfî delillerden bahseder. Bilginlerden bazıları hilâfiyyattan on mesele, bazıları yirmi mesele çıkartmışlardır. Bazan da çıkar sanan meselelerin sayısı kırka ve elliye ulaşmıştır. Fahr al-Din al-Râzî'nin "el-Muallim" adlı kitabı bu ilmi ihtiva etmektedir."²⁶

23. İbn-i Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.510-512. İbn-i Haldun 'ilm-i cedel' hakkında da şunları söylemiştir: "Cedel ilmüne gelince, bu ilim, fıkıh ve başka ilimlerde o mezheb mensupları arasında cereyan eden ilmi münakaşa ve münazaraların edep ve kaidelerini bildiren bir ilimdir. Bu ilimde, delillerden nasıl istidlal edileceği, ne vakit deliller ileri sürüleceği, ne vakit delil getirmekten vazgeçileceği, itiraz edilecek noktaların neresi olabileceği, ne vakit susmak icab edeceği, hasmın ne vakitlerde davasını ispat edip söz söyleyeceği ve deliller ileri süreceği öğretilmektedir." (Bk. İbn-i Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.513.)

24. Taşköprülüzade de yapmış olduğu ilimler tasnifinde, "İlm-i Hilaf"ı, "İlm-i Nazar", "İlm-i Münazara", "İlm-i Cedel" "İlm-i Feraiz", "İlm-i Şurut ve Sicillat", "İlm-i Kaza" ve "İlm-i Maarifet-i Hikem-i Şerai" ile birlikte Usul-i Fıkıh'ın furu'undan saymıştır. (Bk. Taşköprülüzade, *Mevzuatu'l-Ulum*, s.249-250).

25. Taşköprülüzade, "cedel" hakkında şunları söylemiştir: Bu ilim, hangi konu olursa olsun, ispat etmek ve çürütmekten ibarettir. 'Ulum-u akliye'dendir ama furu-u ilm-i usul'den de sayılır." (Bk. Taşköprülüzade Ahmet, *Mevzuatu'l-Ulum*, s.250-251.)

26. Taşköprülüzade Ahmet, *Mevzuatu'l-Ulum*, s.250. İlm-i hilaf ile ilm-i cedel'in birbirine çok sıkı bir şekilde bağlı olduklarını, bu yüzden genellikle birlikte anıldıklarını, çağımızda İzmirli İsmail Hakkı da belirtmiş ve tıpkı Taşköprülüzade gibi o da ilm-i cedelin madde, ilm-i hilafın ise onun sureti konumunda bulunduğunu dile getirmiştir. Hatta, Turtuşî el-Maliki ile Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed'in yazmış oldukları eserlere "Talika fi'l Hilaf ve'l Cedel" adını verdiklerine dikkati çekmiştir. (Bk. İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i Hilaf*, s.12.)

17.yy'da Katip Çelebi ise bu konuda şunları söylemiştir:

"Bu, şer'î delillerin durumunu bildiren ve kesin deliller ileri sürerek şüpheyi ve hilâfi delillerden geçersiz olanları ortadan kaldıran bir ilimdir ve bu, mantık ilminin konularından birisi olan cedeldir. Fakat sadece dinî maksatlarla kullanılır. Herhangi bir iddianın imkânlar elverdiği ölçüde müdafaası bu ilimle yapılabilir. Bu nedenle de bu, bir cedelî sözdür. Burada, bir iddianın müdafaa edilmesi veya karşı taraf eliyle çürütülmesi söz konusudur."²⁷

Çağımızda ise, İzmirli İsmail Hakkı²⁸, İlm-i Hilâf hakkında şunları söylemiştir:

"İlm-i Hilâf, çıkarsanan bir şer'î hükmü, buna karşı olan kimsenin çürütmesinden korumak için şer'î delillerin durumundan bahseden bir ilimdir. Usûl-i fıkıhın en mühim şubesi, ilm-i hilâftır. İlm-i hilâf, mensubu bulunulan mezhepten şüpheyi giderir, buna karşılık karşısındakinin mezhebine şüphe verir. İlm-i hilâf sayesinde nakz ve ibrâmda meleke hasıl olur. Usûl-i fıkıh erbabı, ilm-i usûlün kaidelerini ne oranda bilirlerse, ilm-i hilâf erbabının da bu kaideleri aynı oranda bilmeleri gerekir. Usulcüler, kaideleri, usûl-i fıkıh ilmi sayesinde, hükümlerden çıkarırlar. Hilâfiyyâtçılar ise, usûl-i fıkıh ilme sayesinde hükümlerden çıkarsanmış olan kaideleri, fikhî meseleleri, karşı düşüncede olan kimselerin çürütmesine karşı muhafaza ederler. Hükümlerin çıkarsanması için usûl-i fıkıha olan ihtiyaç zarurîdir. Çıkarsanmış olan meseleleri muhafaza etmek için ise ilm-i hilâfa olan ihtiyaç zarurîdir. Usûl-i fıkıh kazanır, ilm-i hilâf saklar. Usûl-i fıkıh kâsib, ilm-i hilâf muktesiddir. İlm-i hilâfi kaidelerini oluşturarak bir ilim olarak ortaya koyan Hanefî fakihlerinden kadı Ebû Zeyd ed-Debusî (ölm.H.432)dir. İlm-i Hilâfa dair yazılmış olan kitapların çoğu, Hanefî ve Şafîî fakihleri tarafından yazılmıştır. Çünkü, Malikîlerin çoğu çöl hayatı yaşamışlardır. İlm-i hilâfta, Hanefî fakihlerinin maharet-

27. Katip Çelebi, *Kesfî'z-Zünun*, C.1, s.761.

28. İzmirli İsmail Hakkı, yapmış olduğu ilimler tasnifinde, nakli ilimlerden İlm-i Fıkıhı, Fikh-i İtikadî, Fikh-ı Amelî ve Fikh-ı Vicdani diye üçe ayırmıştır. Fikh-ı Amelî'yi de Usul-i Fıkıh ve Furu-u Fıkıh olmak üzere ikiye ayırmış; **İlm-i Hilaf** ile İlm-i Cedel'i, Usul-i Fıkıhın içerisinde zikretmiştir.

leri daha çoktur. Çünkü Hanefî fakihleri, rey ve kıyas ehlidir ve bu ilmin kurucusudur.”²⁹

İzmirli, “İlm-i Hilaf” hakkındaki sözlerini şöyle sürdürmüştür:

“İlm-i Hilâf, meselelerin kaynağını bilmek ve bahs ve istidlalde maharet kazanmak için gayet faydalı olan ilimlerin içinde en önde gelenidir. Bu ilimle uğraşan için, diğer imamların da mezhebini bilmek gereklidir. Memleketimizde ise maalesef, kimlerin bu ilimle uğraştığını bilmek şöyle dursun, bu ilmin ismi bile unutulmuştur. İlm-i hilâfla yakın ilişkisi bulunan ilm-i cedel de tıpkı ilm-i hilâf gibi unutulup gitmiştir. İlm-i hilâf ve ilm-i cedel, ulûm-u kemâliyeden olup, ulûm-u zarurûyeden değildir. Bu yüzden uğraşanı da azdır. Ulûm-u kemâliyenin erbabı daima az, ulûm-u zaruriyenin erbabı ise daima çok olagelmıştır. Nitekim usûl-i fıkıh âlime nispeten az, furu’u fıkıh âlimi ise çoktur. Bundan dolayı felsefe ve riyaziyyat-ı âliye âlimi her asırda az bulunur.”³⁰

İsmail Hakkı Uzunçarşılı ise, “İlm-i Hilâf” hakkında şunları söylemiştir:

“Ulema ve müçtehidler arasında ihtilâfı mucib olan bir hükm-i şer’iyyi muhaliflerinin taarruzlarından ve yıkmalarından muhafaza etmek için vaz olunan hilâf ilmi ile herhangi bir mesele üzerinde fukaha mezhepleri arasındaki münazaraları ihtiva eden cedel³¹ ilmi de usûl-i fıkıhın kısımlarındandır. Cedelin

29. İzmirli, İsmail Hakkı, “İlm-i Hilaf”, s.3. (Ayrıca bk. İzmirli İ. Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, s.45, Haz. Sabri Hizmetli, Ankara, 1981, San mtb); Burada dikkat edilecek olursa, İzmirli, İbn-i Haldunla aynı kanaati paylaşmakta, yani Hanefîlerin Malikilere oranla İlm-i Hilaf’ta daha maharetli olduklarını söylemektedir.

30. İzmirli, İsmail Hakkı, “İlm-i Hilaf”, s.20.

31. Cedel, ‘cdl’ kökünden isim olup, Latince ‘dialectica’ kelimesinin Arapça karşılığıdır. Cedel kelimesinin lûgat anlamı, kavga, cenk, muharebe, şiddetli mübahase, münazara ve nizadır. (Bk. Şemsettin Samî, *Kamus-i Türki*, s.471.) Cedel, belli bir görüşün savunulması amacıyla dinî olsun veya olmasın her konuda yapılan tartışmadır. Oysa **hilaf**, sadece fıkhi ve kelami meseleler hakkındaki tartışmadır. Aralarındaki temel fark, birincinin daha genel, ikincinin ise, daha özel olmasıdır. Şu halde, “**ilm-i cedel**”, münakaşa, tartışma ilmi dernektir. (Bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s.513). İzmirli İsmail Hakkı da, “**ilm-i hilaf**” ile yakın münasebeti bulunması dolayısıyla “**ilm-i cedel**” hakkında şunları söylemiştir: “İlm-i Cedel, fakihler arasında cereyan eden münazaranın adabını bildiren bir ilimdir. İlm-i Cedel’e ihtiyaç aşıkardır. Çünkü herhangi bir konuyu red ve kabulde münazara kapısı açıktır. Mübahase alanında münazara serbesttir. Herhangi bir konuyu red ve kabulde münazaranın belli bir hududda durması ve bu hududu aşmaması için, bu hududu belirleyen ve nerede itiraz edilip nerede edilmeyeceğini bildiren bir ilim elzemdir. İşte bu ilim de ilm-i cedeldir.” (Bkz. İzmirli, *İlm-i Hilaf*, s.12).

lügat mânâsı, şiddetli düşmanlık demektir. İlmîye istilahında, bir mübahasede doğru veya yanlış, bir mesele hakkında hasmı ikna için kullanılacak usûlü gösteren bir ilimdir. Bu ilimle elde edilen hükümler sayesinde ilmî ve amelî bazı şüpheler önlenebilir. Fakat bunun aksi de olabilir. Cedel, münazara ilminin furu'undandır. Hilâf ise münazara ilminin esaslarındandır ve dini mübahaselerde kullanılmak için Ebu Bekr b.Mehmed Şaşî tarafından vaz edilmiştir.³²

Uzunçarşılı bu konudaki sözlerini şöyle sürdürmüştür:

"Hilâf, cedel ilminin furu'undan olup, zihnî faaliyeti ve mübahaselerde delilleriyle hasmı ilzâm eden bir ilimdir ve bu sayede hasmın vaz ettiği usul, cerh ve tadil edilir."³³

Ömer Nasuhi Bilmen "Mukayeseli Hukuk İlmi" olarak tanımladığı Hilâfiyyatın konusu hakkında şunları söylemiştir:

"İslamiyetin, ibadetlere, muamelelere, cezalara ilişkin olan hükümleri öncelikle Kitabullah'a, sonra Sünnetlere ve daha sonra İcma ile Kıyas'a dayanır. Kıyas, bir içtihad eseridir. Bu dört esasa raci olmak üzere istihsan, istishab, örf ve âdet, maslahât-ı mutebere gibi bir kısım tâlî deliller de vardır. İslâm hukukunun kaynakları, dayanak yerleri işte bu esaslardan, bu delillerden ibarettir. Bütün ulu müçtehidler bu kaynaklardan yararlanarak hukukî meseleleri tesbit etmişlerdir. Hattâ bu meselelerin şer'î delillere ne dereceye kadar dayandığı, aralarında büyük bir inceleme konusu teşkil etmiştir. Bu esaslara dayanmayan bir hüküm, İslam dini adına tesbit edilmiş olamaz. Bu husustaki ufak bir görmezlikten geliş bile, o inceleyici kimselerin dikkatlerinden kaçmamıştır. İşte, "Mukayeseli Hukuk İlmi" demek olan "Hilâfiyyât'ta bunlara işaret olunmuştur."³⁴

dikkat edilecek olursa, İzmirli, bu konuda da İbn-i Haldun ile aynı kanaati paylaşmaktadır. (Bkz. Burada, 23 no'lu dipnot). İzmirli, **ilm-i cedel** konusunda yazılmış olan ilk kitabın, Amidi'nin "*İrşad*"ı olduğunu, Gazali'nin de bu hususta "*İlm-i Cedel*" adını taşıyan bir eseri bulunduğunu belirttiikten sonra, bazı bilginlerin, "**ilm-i cedel**" ile meşgul olunmasını, 'insanı fıkihtan uzak kaldığını, ömrü zayi ettiğini, vahşet ve düşmanlık yarattığını ileri sürerek, men ettiklerini de vurgulamıştır. (Bk. İzmirli, İsmail Hakkı, *İlm-i Hilaf*, s.12).

32. İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın verdiği bu bilgi, gerek İbn-i Haldun'un, gerekse İzmirli İsmail Hakkı'nın verdiği bilgilerle çelişmektedir. Çünkü onlar, *İlm-i Hilâf*'ı Kadı Ebû Zeyd ed-Debusî'nin vaz ettiğini söylemişlerdir.

33. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s.28 ve s.40'ın dipnotları.

34. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, s.335.

Hayrettin Karaman, “Hilâfiyyât”la ilgili olarak şu bilgiyi vermiştir:

“... İlmî münazara ve münakaşalar, meclislerde sözlü olarak yapılmakla kalmamış, kitaplarda da yürütülmüştür. Bu maksatla yazılan kitaplar “el-Hilâf” ilmini temsil etmektedir ve mezheplerin mukayesesini konu olarak almışlardır. “Hilâf” veya “Mezheplerin Mukayesesi” konusunda yazılan kitapları da iki kısma ayırmak gerekiyor:

a) Mutlaka, mezhebinin üstünlüğünü ispat maksadıyla yazılanlar: Hemen her büyük mezhebin bilginleri bu maksatla kitaplar yazmışlardır. Hanefî ed-Debusî'nin bu konudaki eseri “ilk hilâf kitabı” olarak kabul edilmektedir.

b) Muayyen bir mezhebin üstünlüğünü temin maksadıyla değil, gerçeğe en uygun hükmün-Kitab, Sünnet, Kıyas gibi delillere göre tesbitini ve teyidini temin için yazılan kitaplar; İbn-i Cerir et-Taberî'nin “*İhtilafu'l Fukaha*”sı böyledir. İbn-i Rüş'tün “*Bidayetü'l Müçtehid ve Nihayetü'l Muktesid*”i, İbn-i Kudame'nin “*el-Mugni*”si, İbn-i Hazm'ın “*el-Muhalla*”sı genel hatlarıyla burada yer alabilir.”³⁵

Şu halde, denilebilir ki, ilm-i hilâf, mezhepler arasında farklı görüşlerin incelenmesini ve doğru olanların tesbit edilmesini konu alan bir ilimdir. Yönetimi ise cedeldir.

Böylece anlaşıldığına göre, “Hilâfiyyât” dendiğinde, ilkin fıkıh okulları arasındaki anlaşmazlıklar kastedilmiş ve bu konuda yazılmış olan eserlere de “Hilâfiyyât” adı verilmiştir. sonraları kelâm okulları arasındaki anlaşmazlıklar da “Hilâfiyyât” olarak kabul edilmiştir ve bu konuda da pek çok kitap yazılmıştır. Bunlardan biri de-yukarıda da bahsettiğimiz gibi- Mestcizâde'nin “*Hilâfiyyat*”ıdır. Ayrıca fıkıhçılarla kelâmcılar arasındaki anlaşmazlıkları kapsayan kitaplar vardır ve bunlar da “Hilâfiyyat” olarak nitelendirilmiştir.³⁶

35. Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s.259.

36. Fıkıhçılar arasındaki anlaşmazlıkları kapsayan Hilâfiyyât kitapları şunlardır. Ebû Bekr Râzî, “*Kitâbu'l Usûl*”, Ebu Zeyd ed-Debûsi, “*Esrar-ı Debusî*”, Pezdevî, “*Usûl-i Pezdevî*”, Serahsi, “*Usûl-i Serahsi*”, Semerkandi, “*Mizaru'l Usûl*”, Nesefî, “*Menar*”.

Kelâmcılar arasındaki anlaşmazlıkları kapsayan kitaplar şunlardır: Abdülcebbar, “*Umde*”, Ebu'l Hüseyin Basri, “*Mutemed*” (“*Umde*”nin şerhi), İmamü'l Haremeyn Ebu'l Meali, “*Burhan*”, Gazali, “*Müstesfa*”, F. Razi, “*Mahsul*”, Seyfeddin Amidi, “*İnkamü'l Ahkam*”.

Sonuç olarak, Hilâfiyyât'ın, iki-üç sene gibi çok kısa bir süre için de olsa Dârü'l-fünûn programında yer aldığını, akla ve muhakemeye dayandığını, akli ön plana alan bir disiplin olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

1. Arslan, Ali: *Dârü'l-fünûn'dan Üniversiteye*, İstanbul, 1995, Kitabevi Mtb
2. Aynî, Mehmet Ali: *Dârü'l-fünûn Tarihi*, İstanbul, 1927, Yeni Mtb.
3. _____ : "Osmanlı Darü'l-fünunu", *Darü'l-fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, S.1, Sene.1, (Mart 1332).
4. Bilmen, Ömer Nasuhî: *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, 1949, İstanbul Mtb.
5. Devellioğlu, Ferit: *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1984, Kurtuluş Ofset Mtb.
6. İbn-i Haldun: *Mukaddime* (Çev. Zahir Kadiri Ugan), C.II, İstanbul, 1986, MEB.
7. İhsanoğlu, Ekmeleddin: Dârü'l-fünûn Tarihçesine Giriş: İlk İki Teşebbüs, *Belleten*, C.54, S.209.
8. İzmirli, İsmail Hakkı: *İlm-i Hilâf*, C.1, İstanbul, 1330, Hukuk Mtb.
9. _____ : "Fıkıh-hilâfiyyât", *Sebilü'r-reşad Dergisi*, C.12, S.295; C.14, S.347, 348, 350, 351.
10. _____ : *Yeni İlm-i Kelâm*, Ankara, 1981, San Mtb.
11. Karaman, Hayrettin: *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1989, Zafer Mtb.
12. Katip Çelebi : *Kesfî'z-Zünûn I-II*, hazırlayanlar: Ş. Yaltkaya ve Kilisli Rıfat Bilge, İstanbul, 1941-43, Maarif Mtb.
13. Koştaş, Münir: "Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi", *A.Ü. İlahiyât Fakültesi Dergisi*, C.31, A.Ü. İlahiyât Fakültesinin Kuruluşunun 40.yıl Özel Sayısı, Ankara, 1989, A.Ü. Mtb.
14. Şemsettin Sami: *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul, 1914.
15. Taşköprülüzade, Ahmet: *Mevzuatü'l-Ulûm*, İstanbul, 1313, İkdâm Mtb.
16. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara, 1984, TTK Mtb.
17. Yahya, Afif: "İlahiyât Fakültesi", *Sebilü'r-Reşad Dergisi*, C.24, S.600-601, yıl: 1340.

Fıkıhçılarla Kelamcılar arasındaki anlaşmazlıkları kapsayan kitaplar ise şunlardır: Bağdadi, "*Bedü'n-Nizam*", *Sahrü's Şeria*, "Tenkih", İbn-i Hümmam, "*Tahrir*", Beydâvî, "*Minhacü'l Vusûl ila İlmî'l Usûl*", Şemseddin Fenari, "*Fusûlü'l Bedâ'ül*", İbn Hacib, "*Münthe'l Vusûl*", İbn Hacib, "*Muhtasar-ı Müntheha*", Muhammed Molla Hüsrev, "*Mirkat*", Muhammed Molla Hüsrev, "*Şerh-i Mir'at*". (Bk. Ö. Nasuhi Bilmen, *Hukuk-u İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, C.1, s.39-40).